

Een

humanistische oplossing

voor het milieuprobleem?

Afstudeeronderzoek voor het verkorte doctoraalprogramma (WO) van de opleiding
Humanistiek aan de Universiteit voor Humanistiek

Begeleider: Peter Derkx
Meelezer: Tatjana Kochetkova-Meira

Susan Hakvoort
Gloriantdreef 323
3562 KW Utrecht
Studentnummer: 10100

Een bekend laboratoriumexperiment::

Een kikker die in een pan met kokend water wordt gezet, springt er meteen uit.

*Als dezelfde kikker echter in een pan met koud water wordt gezet op een laag vuur,
vlucht de kikker niet.*

*Hij zal de stijging van de temperatuur allicht wel merken, maar op het moment dat
het water het kookpunt bereikt, is het te laat om te ontsnappen.....*

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1	Inleiding en verantwoording	4
1.1	Inleiding	4
1.2	Onderzoeksvraag en opzet van het onderzoek	4
Hoofdstuk 2	De officiële visie van Het HV op omgaan met milieu	6
2.1	Ecologieconferentie 1975	6
2.2	Congres 1981	7
2.3	Humanistisch Perspectief	8
2.4	Periode 1979-1989	9
2.5	AGB-cahiers	10
2.6	Werken met waarden	11
Hoofdstuk 3	De visie van humanistische denkers op omgaan met milieu	12
3.1	Etienne Vermeersch	12
3.2	Van der Wal	14
3.3	Achterberg	15
3.4	Wissenburg	17
3.5	Ecohumanism	18
Hoofdstuk 4	Samenvattende bespreking	20
4.1	Algemene opmerking	20
4.2	Visie Humanistische Verbond	20
4.3	Antropocentrisme/extrinsieke waarde van de natuur versus ecocentrisme/intrinsieke waarde	20
4.4	Mentaliteitsverandering	21
4.5	Overheidsbeleid	21
4.6	Overbevolking en milieuproblemen	22
Hoofdstuk 5	Een humanistische oplossing van het milieuprobleem?	23

Literatuurlijst

Hoofdstuk 1 Inleiding en verantwoording

1.1 Inleiding

In 1972 bracht de Club van Rome het rapport 'Grenzen aan de groei' uit. In dit rapport werd voor de eerste keer het verband gelegd tussen economische groei en de nadelige gevolgen hiervan voor het milieu. In één klap kreeg deze groep wetenschappers enorme bekendheid. In één klap stond opeens het onderwerp 'milieu' op de politieke en wetenschappelijke agenda. Dit wil echter niet zeggen dat de wereld sindsdien schoner is geworden. Deze club heeft namelijk geen politieke of economische macht en de economische groei staat op dit moment, ruim dertig jaar later, met stip bovenaan de politieke agenda. Milieu staat er ook nog steeds op, maar ondertussen een heel eind lager.

In de jaren '70 van de vorige eeuw kon niemand om de belangstelling heen voor de omgang met het milieu die, onder andere door het uitkomen van het bovengenoemde rapport, opeens ontstond. De term duurzaamheid kwam op. Tegenwoordig kan men meestal weer zonder veel moeite over nadelige gevolgen van zijn of haar handelen voor het milieu heen stappen.

Vanuit persoonlijke interesse en betrokkenheid bij de milieuproblematiek heb ik gekozen voor de relatie tussen humanisme en milieu als onderwerp van dit afstudeeronderzoek. Na vier jaar humanistisch studeren wist ik veel over het humanisme, maar niets over de visie van het humanisme en humanisten op de milieuproblematiek. Dit was voor mij een lacune die ik graag op wilde vullen. Mijn inziens kan een levensbeschouwing niet anders dan een duidelijke houding aannemen ten opzichte van de ons omringende omgeving, want ook op dit gebied moeten mensen keuzes maken over hoe te handelen. Een levensbeschouwing moet daar richting aan geven. Maar is dat ook zo gegaan? Of heeft het Humanistisch Verbond (HV) de hele discussie over de milieuproblematiek langs zich heen laten gaan? En, als er een visie was, is die er nu nog steeds? Zijn er misschien humanisten die op persoonlijke titel uitspraken hebben gedaan over hoe mensen volgens hen om zouden moeten gaan met het milieu? Zijn er ideeën vanuit humanistische hoek over de vraag hoe het milieuprobleem opgelost kan worden en zo ja: welke zijn dat dan? Over dergelijke vragen gaat deze scriptie. Het doel dat ik hiermee wil bereiken is een start maken met het scheppen van duidelijkheid rond de positie van humanisme ten opzichte van het milieuvraagstuk.

1.2 Onderzoeksvraag en opzet van het onderzoek

In dit onderzoek ga ik drie dingen doen. Als eerste wil ik de volgende vraag beantwoorden:

Wat is de officiële visie van het Humanistisch Verbond en van humanistische denkers binnen en buiten het HV, op de omgang met milieu en zijn deze visies in de loop van de tijd veranderd?

Vervolgens bespreek ik het gevonden antwoord op deze onderzoeksvraag.

Als derde zoek ik op basis van het antwoord op de onderzoeksvraag *een voorzichtige aanzet voor een humanistische oplossing van het milieuprobleem*.

In elk onderzoek moeten om praktische redenen keuzes gemaakt worden over wat er precies onderzocht wordt, zo ook in dit onderzoek. Een eerste praktische inperking is de periode waarover ik onderzoek heb gedaan. De periode die hier aan bod komt begint bij de publicatie van het bovengenoemde rapport 'Grenzen aan de groei'. Sinds het verschijnen daarvan is ten slotte het onderwerp milieu niet meer weg te denken van de politieke agenda. De periode waarop dit onderzoek betrekking heeft eindigt bij het heden. Een tweede praktische inperking is dat ik het onderzoek beperkt heb tot humanistische denkers uit Nederland en Vlaanderen. Om deze grote inperking enigszins te compenseren heb ik er voor gekozen ook één publicatie uit Amerika in mijn onderzoek te betrekken: Tapp, *Ecohumanism*, 2002. In deze publicatie geven een aantal onderzoekers uit het Engelstalige gebied van de wereld hun visie op ecohumanisme. Dit heft het risico (deels) op dat ik alleen publicaties betrek in mijn onderzoek van welke de auteurs allemaal 'gedachten van elkaar geleend hebben'.

Dit afstudeeronderzoek is een literatuurstudie. Om de onderzoeksvraag te beantwoorden heb ik publicaties bestudeerd. Als eerste heb ik literatuur bestudeerd waarin officiële standpunten van het HV

staan. Verslag hiervan is terug te vinden in hoofdstuk 2. Het HV kan gezien worden als vertegenwoordiger van het humanisme als levensbeschouwing. Andere humanistische organisaties heb ik buiten beschouwing gelaten, omdat deze een andere taak hebben binnen het humanistische veld. Daarnaast heb ik literatuur bestudeerd van mensen die, zoals ik het hier zal noemen, humanistische denkers zijn. Deze visies zijn terug te vinden in hoofdstuk 3. Ik deel in deze categorie die mensen in die zichzelf humanist noemen en een eigen visie hebben gepubliceerd op omgaan met milieu en mensen die een relatie leggen tussen het humanisme en omgaan met milieu. Mensen die volgens bepaalde criteria onder het humanisme te scharen zouden zijn, maar zichzelf nooit humanist genoemd hebben en de link met het humanisme niet expliciet leggen, laat ik buiten beschouwing. Ook met deze inperking zijn er nog meer denkers te bestuderen dan in deze scriptie aan bod kunnen komen. De selectie die daarom is toegepast is redelijk willekeurig en met name gebaseerd op overleg met mijn scriptiebegeleiders. In het overleg daarover is gekozen op basis van het volgende: de bestudeerde auteurs hebben iets belangrijks te vertellen dat niet door één van de andere in dit onderzoek meegenomen denkers al gezegd is. Ik heb de volgende humanistische denkers bestudeerd: W. Achterberg, E. Vermeersch, G. A. van der Wal, en M. Wissenburg. W. Achterberg en M. Wissenbrug kunnen onder humanistische denkers worden geschaard omdat ze Socrateshoogleraar zijn (geweest) aan Wageningen Universiteit en ze noemen beide expliciet het humanisme. Vermeersch is betrokken bij het Humanistisch Verbond in België en heeft de vraag of hij zichzelf ziet als humanist, die ik hem per email heb gesteld, bevestigend beantwoord. Van der Wal zit in het bestuur van de humanistische stichting Socrates. Deze mensen hebben zich dus openlijk verbonden met het humanisme. Naast deze vier humanistische denkers heb ik de eerder genoemde publicatie van Tapp e.a. bestudeerd. Ook het verslag daarvan is terug te vinden in hoofdstuk 3. In hoofdstuk 4 zet ik de centrale punten in de verschillende visies naast elkaar en bespreek deze kort. In hoofdstuk 5 probeer ik op basis van het voorgaande een voorzichtig en bescheiden begin te maken met een humanistische oplossing voor het milieuprobleem.

Rest nog één verduidelijking van de onderzoeksvraag, voordat de beantwoording ervan kan beginnen. Wat betekent de term 'milieu' in dit onderzoek? Milieu is een breed begrip en kan onder andere gaan over sociale, culturele of religieuze factoren van de omgeving waar een mens in leeft. Het milieu waar het in dit onderzoek om gaat betreft echter het ecosysteem waarin de mens leeft en waarbinnen de menselijke maatschappij met zijn sociale, culturele, religieuze etc. factoren is ontstaan. Ecosystemen omvatten niet alleen dieren en planten, maar ook de omgeving waarmee zij in wisselwerking zijn. Hieronder vallen zowel de natuur (datgene wat niet door de mens gewijzigd is), als de door de mens aangelegde en/of beïnvloedde biologische en fysieke omgeving. Aangezien het ecosysteem datgene is waar de mens in leeft, staat het in relatie tot de mens. Milieu staat dat in dit onderzoek dus ook.

Hoofdstuk 2 De officiële visie van het HV op omgaan met milieu

2.1 Ecologieconferentie 1975

Na het verschijnen van het rapport 'Grenzen aan de groei' in 1972 realiseerden mensen zich plotseling dat het milieu eindig is, dat het niet een onuitputtelijke bron is die altijd, wat er ook gebeurt, zal blijven bestaan. Opeens realiseerden mensen zich hun kwetsbaarheid en hun afhankelijkheid van bijvoorbeeld hulpbronnen en maakten zich zorgen om het voortbestaan van de mens als soort. Deze tijdsgeest is terug te zien in het verslagboek van de Ecologieconferentie die het HV in 1976 heeft georganiseerd.¹ De problematiek die op de conferentie centraal stond wordt niet voor niets 'overlevingsproblematiek' genoemd. Hieronder vallen de enorme bevolkingsgroei, de uitputting van grondstoffen en minerale energiebronnen, de steeds groter wordende productie en consumptie en de scheve verdeling van welvaart tussen verschillende landen en de milieuvervuiling.

Deze conferentie werd omschreven als "een afsluiting van de beginfase van activiteiten m.b.t. het overlevingsvraagstuk".² In die beginfase zijn twee conceptrapporten gepubliceerd, één over het bevolkingsvraagstuk en één over productie/consumptie. De gemeenschappen en studiegroepjes van het HV hebben zich over deze stukken gebogen en er zijn studiedagen gehouden. In het verslagboek van de conferentie wordt duidelijk dat de overlevingsproblematiek belangrijk was voor het HV: "Het ecologievraagstuk is voor humanisten in dubbel opzicht belangrijk".³ Enerzijds werd het als belangrijk gezien om stelling te nemen over 'niet of nauwelijks aanvaardbare tekortkomingen van de maatschappij' en anderzijds omdat het HV als levensbeschouwelijke instantie een bijdrage moest leveren aan een 'overleefbare maatschappij'. Hoe ernstig deze problematiek genomen werd, wordt nog duidelijker uit opmerkingen als: "Het overlevingsvraagstuk scherpt de noodzaak van het formuleren van [een humanistisch mensbeeld] nog eens aan".⁴

In het basisdocument van de conferentie worden de verschillende delen van het overlevingsvraagstuk uitgewerkt. Als laatste komt 'het probleem van de relatie tot de natuur' aan bod. Hier spreekt een zekere tegenstrijdigheid uit die de auteurs zelf erkennen. "Er is in onze samenleving geen directe aanleiding meer om zich deel te voelen van de natuur. Aan de ene kant zijn er mensen die van mening zijn dat een menselijke ontplooiing niet los gezien kan worden van zijn participatie en beleving van de natuur. Aan de andere kant zijn er mensen die beweren dat het juist van wezenlijk belang voor de mens is dat hij zich los heeft kunnen maken van het natuurlijk gebeuren."⁵

De verschillende bijdragen aan deze conferentie hebben als rode draad dat als er op dezelfde voet doorgegaan wordt als men op dat moment doet, er catastrofale rampen plaats zullen vinden en de mens grote kans maakt om uit te sterven. Daarom moet er hard op zoek gegaan worden naar een oplossing. Centraal bij de oplossingen die aan bod komen staat een mentaliteitsverandering die noodzakelijk geacht wordt. "Het milieu is eindig en daarom kan materiële groei niet oneindig doorgaan. In een beperkte wereld kan een samenleving niet alles voor iedereen maximaliseren".⁶ Daarvan moeten mensen zich bewust worden. Desnoods moeten bepaalde mensen welvaart inleveren ten gunste van anderen, zodat de welvaart eerlijk verdeeld wordt over alle mensen. Milieu komt tijdens de conferentie vooral aan bod in relatie tot productie en consumptie: "meer productie betekent minder milieu".⁷

Uit onder andere de bijdrage over eco-ethiek spreekt een duidelijk antropocentrisch denkbeeld. Ik citeer: "Wat wij zoeken als we spreken over natuurbehoud is het behoud van de aardige natuur, de natuur die voor de mensen leefbaar is. (...) De bezorgdheid om de natuur is dan ook in de eerste plaats een bezorgdheid om ons zelf."⁸ Een ander opvallend hoofdstuk in het verslagboek zijn de aanbevelingen die het HV doet omtrent beleid, zowel op nationaal niveau als voor het HV zelf als voor ieder persoonlijk.

---

¹ Humanistisch Verbond, 1975

² Ibidem, p. 5

³ Ibidem, p. 5

⁴ Ibidem, p. 6

⁵ Ibidem, p. 19

⁶ Ibidem, p. 49

⁷ Ibidem, p. 82

⁸ Ibidem, p. 94

De slotconclusies van deze conferentie zijn vastgesteld door de Verbondsraad in september 1976. Ik geef hier een beknopte samenvatting van deze conclusies voor zover ze hier relevant zijn.⁹

1. *Eco-ethiek*

Alle mensen hebben het recht om in gelijke mate deel te hebben aan welvaart en welzijn. Dit betekent een nieuw mensbeeld dat niet meer gericht is op economische productie. Via voorbeeldstelling moeten wij er vanzelf toe komen een nieuwe samenleving te aanvaarden die gekenmerkt wordt door schaarste aan materiële goederen, maar van hogere menselijke kwaliteit. Deze samenleving wordt gekenmerkt door humanistische waarden.

2. *Productie en consumptie*

De problematiek moet in samenhang benaderd worden: er moet een grens gesteld worden aan de groei van het productieproces en het consumptiepatroon. Ook moeten beide versoberd worden. Met de oplossing van deze problemen moet nu reeds begonnen worden. Een kwalitatief goed milieu moet een kostbaar economisch goed worden. Daarvoor is een mentaliteitsverandering nodig. Overheidsbeleid moet erop gericht zijn dat economische groei niet verder gestimuleerd wordt. Milieuvriendelijke productiewijzen moeten aan wettelijke bepalingen onderworpen worden en recyclingprocessen moeten worden voorgeschreven.

3. *Bevolkingsvraagstuk*

Er moet op mondiaal niveau gestreefd worden naar een evenwichtige verhouding tussen voedselproductie en bevolkingsomvang. Hieraan kan bijgedragen worden door het nationale bevolkingsprobleem zo goed mogelijk te beheersen. In Nederland is de bevolkingsdichtheid veel te groot.

In 1994 keek Carla van Baalen terug op de conferentie en wat er van de voorstellen en besluiten van de conferentie terecht was gekomen¹⁰. Ze moest constateren dat alle hooggestemde idealen, voornemens en verwachtingen uit de jaren zeventig ten aanzien van een leefbare wereld en een stabiele economie omstreeks 1980 snel ter ziele zijn gegaan toen het slechter ging met de Nederlandse economie. Ook het HV is wat betreft het stimuleren van bewustwordingsprocessen op het gebied van consumptie en milieu in die periode nauwelijks meer actief geweest.

2.2 **Congres 1981**

In 1980 heeft het hoofdbestuur van het HV in navolging van de ecologieconferentie in 1975, besloten de overlevingsproblematiek weer vooraan op de agenda te zetten. In mei 1981 is er een congres geweest waar dit een belangrijk inhoudelijk punt heeft gevormd. De gemeenschappen van het HV zijn van tevoren opgewekt om zich opnieuw in dit onderwerp te verdiepen. In het kader hiervan zijn een themanummer van het tijdschrift 'Humanist' en een discussie- en documentatie cahier uitgebracht. In dit cahier is onder andere een artikel opgenomen met de formulering van het probleem vanuit humanistisch perspectief zoals dat door het hoofdbestuur van het HV is vastgesteld. In deze formulering wordt het als volgt gesteld: "Wanneer de mensheid onherstelbare schade berokkent aan het milieu en zo zichzelf het uitzicht op een leefbare toekomst ontnemt, handelt zij immoreel. De oorzaak van de milieuproblemen ligt doorgaans in het streven naar materieel gewin op korte termijn. In het licht van de onherstelbare gevolgen die deze houding voor het leven op aarde kan hebben, moet deze door humanisten zedelijk worden verworpen. Humanisten voelen zich verplicht tot een levenshouding van maat, zorgvuldigheid en waardigheid. (...) Met het nastreven van gewin op korte termijn doet de mens niet alleen de natuur schromelijk tekort, maar ook zichzelf."¹¹

In de vijf jaren die tussen de conferentie en het congres ligt, is de visie minder antropocentrisch geworden, zoals blijkt uit het volgende citaat: "Bij al zijn handelen moet de mens zich bewust zijn van het effect daarvan op de omgeving. (...) In het economische leven is uiterste zorgvuldigheid met de gezondheid van de mens, dier en plant nodig. Het economisch systeem dient van al wat nodig is om

---

⁹ Humanistisch Verbond, 1975, p. 151 e.v.

¹⁰ Van Baalen, 1994

¹¹ Humanistisch Verbond, 1980, p. 1

basisbehoeften te bevredigen ruim voldoende te produceren, zonder dat daarbij natuur of mensheid schade wordt berokkend.”¹²

De taak van het HV bij de milieuproblematiek wordt gezien als het stellen van fundamentele vragen, het aan de orde stellen van de ethische aspecten en het beïnvloeden van de mentaliteit van mensen. In het discussiecahier worden aanzetten gegeven voor die fundamentele vragen.

Naar aanleiding van het congres in 1981 heeft het HV een aantal maatregelen geformuleerd die het noodzakelijk acht:

- a. Het Humanistisch Verbond zal via de haar ter beschikking staande publiciteitsmedia en contacten trachten vormingswerk te stimuleren dat gericht is op persoonsontwikkeling waarin een open denkwereld en verantwoordelijkheidsbesef voor de toekomst centraal staan.
- b. Democratisering van milieubeleid is een belangrijke voorwaarde voor het bevorderen van betrokkenheid en verantwoordelijkheidsbesef.
- c. De media die informatie verstrekken, inclusief de scholen, dienen voortdurend aandacht te besteden aan de ernst van alle aspecten van de milieuproblematiek.
- d. Overheidsbeleid moet milieuzorg een hoge prioriteit geven.

Deze maatregelen komen voort uit het standpunt dat mentaliteitsverandering en voorlichting noodzakelijk is om de problemen op te lossen. Deze komen echter zonder overheidsingrijpen niet tot stand, omdat men zich als individu machteloos voelt ten opzichte van de milieuproblematiek.¹³

Dit is een opvallend verschil met de conclusies van de conferentie in 1976. Daar werd gezegd dat ‘we via voorbeeldstelling vanzelf tot een mentaliteitsverandering moeten komen’. Uit de conclusies van het congres in 1981 klinkt een grotere invloed van de overheid door dan alleen voorlichting en voorbeeldstelling. Dit blijkt ook uit een aantal standpunten die naar aanleiding van het congres zijn gevormd:

- De achteruitgang van het leefmilieu moet krachtig worden bestreden, ook al gaat dat ten koste van productie en consumptie.
- Het produceren en lozen van afval moet worden tegengegaan.
- Werknemers en omwonenden moeten bij gevaarlijke stoffen met de beste technieken worden beschermd.
- Extreem giftige stoffen moeten, behalve een enkele zeldzame uitzondering, verboden worden.
- De wet moet op korte termijn veranderd worden zodat vervuilende processen zoveel mogelijk vermeden worden en anders moeten er maatregelen genomen worden volgens het principe ‘de vervuiler betaalt’.¹⁴

2.3 Humanistisch Perspectief

In 1977 publiceerde het HV het zogenaamde Humanistisch Perspectief.¹⁵ Hierin staan de maatschappelijke doeleinden van het HV. Er is in totaal vier jaar aan gewerkt, om er zo veel mogelijk discussie binnen de gehele humanistische beweging over te hebben, voor men tot een ‘definitieve’ formulering kwam. Definitief staat tussen aanhalingstekens omdat ‘het Humanistisch Perspectief nooit voltooid zal zijn’¹⁶. Het idee is dat het in ontwikkeling blijft, zodat het nooit verouderd raakt.

In het Humanistisch Perspectief uit 1977 staan twee doeleinden die relevant zijn om hier te noemen. Dat zijn doeleind 5: het scheppen van een samenleving met overlevingskansen en doeleind 6: zorgvuldige omgang met en eerbied voor de wereld van plant en dier mede opdat het natuurlijk evenwicht niet wordt verstoord.

Opvallend is dat hier de natuur in een apart doeleind wordt genoemd, waar het bij de ecologieconferentie nog onderdeel uitmaakt van de overlevingsproblematiek die in doeleinde 5 wordt genoemd. Dit scheidt verwachtingen, maar de toelichting bij dit doeleinde doet die verwachtingen

---

¹² Ibidem, p. 2

¹³ Cramer, 1989, p. 17

¹⁴ Ibidem, p. 19

¹⁵ Humanistisch Verbond, 1977

¹⁶ Humanistisch Verbond, 1987, p. 2

meteen weer teniet: "De formulering van de toelichting op dit punt is in het hoofdbestuur nog in behandeling".¹⁷

In 1983 is men begonnen met een nieuwe versie van het Humanistisch Perspectief. In 1987 verscheen een bundel studiemateriaal met een conceptversie hiervan, Deze is alleen bedoeld voor intern gebruik en niet als voorlichtingsmateriaal voor een breed publiek. Hierin staan ook enkele toelichtingen bij hoofdstukken met betrekking op milieu. Zo is er een hoofdstuk over wetenschap en technologie waar onder punt zes het volgende te lezen is: "Wetenschap en technologie zijn in een menswaardige wereld instrumenten voor gezondheidszorg, milieubescherming, rampvoorkomen, mobiliteit, arbeidsverlichting, kennisverbreding, reflectie en verbetering van levensstijl."¹⁸ Uitgebreider komt het milieu aan bod in het hoofdstuk Ecologie, dat maar liefst acht punten omvat die onderdeel uitmaken van 'de verandering in leef- en denkstijl die nodig is om de reeds in gang zijnde ontwikkeling van een milieucatastrofe te keren':

1. Een gebruik van de natuur, dat is gericht op het behoud en herstel van natuurlijke evenwichten.
2. Een vervangen van de ideologie van de groei-economie door een leren leven met een economie van het genoeg, in sommige opzichten zelfs van een materiële versoering.
3. Een wereldbevolkingspolitiek die gericht is op een afname van de wereldbevolking, met name in de grote bevolkingsconcentraties en in de gebieden met een hoog consumptieniveau. Daarbij dienen geen dwangmaatregelen te worden gebruikt.
4. De toepassing van nieuwe technologieën dient steeds te worden getoetst aan de gevolgen voor het milieu op langere termijn.
5. Doorlopende en actieve voorlichting over de wijze, waarop ons leefmilieu thans wordt ondermijnd en leven op aarde binnen afzienbare tijd door menselijk toedoen onmogelijk wordt gemaakt. Op stervende bossen volgen stervende mensen en dieren.
6. Een actief milieubeleid van de overheid, dat wordt gevoed door het besef van verantwoordelijkheid voor het leefmilieu bij de burgerij en gestimuleerd door de werkzaamheden van milieuactiegroepen. Bij de afweging van waarden en doeleinden van het overheidsbeleid behoort de zorg voor het leefmilieu tot de hoogste waarden.
7. Het ontwikkelen van een ecologisch bewustzijn bij alle mensen op deze planeet.
8. Het bevorderen van een milieubewuste persoonlijke leefstijl.

Belangrijk om te vermelden is dat in de tekst die als toelichting bij deze punten staat 'dat mens en natuur beschouwd moeten worden als één onverbreekelijk samenhangend ecosysteem. Voor het humanistisch denken is hierbij van belang een ontwikkeling van een antropocentrisch denken naar een ecocentrisch denken'.¹⁹

Een definitieve versie van dit tweede Humanistisch Perspectief is er nooit gekomen, waarschijnlijk door bestuurswisselingen binnen het HV.

2.4 Periode 1979-1989

In 1989 verscheen een publicatie van het HV waarin alle standpunten en uitspraken staan die het HV in de periode 1979-1989 heeft gedaan.²⁰ Daarin zijn er enkele met betrekking tot milieu. Zo staat er bij een betoog tegen kernwapens uit 1980 de zin 'Bij massaal gebruik zijn kernwapens in staat het leven op aarde geheel of grotendeels te vernietigen, een fatale en onherroepelijke ingreep in de levensmogelijkheden van mens, plant en dier'.²¹ Onder het punt Giftig Afval uit 1981 valt het volgende te lezen: "Het hoofdbestuur van het Humanistisch Verbond heeft met verontrusting geconstateerd dat het leefmilieu in Nederland nog steeds van vele kanten wordt bedreigd. Met name heeft het met afschuw kennis genomen van de onverantwoordelijke dumping van giftige stoffen op verschillende plaatsen in Nederland. Het hoofdbestuur tilt zwaar aan deze afvalkwesatie, omdat vele verantwoordelijke personen en instanties, zowel overheidsorganen als bedrijven, de laatste tijd hebben geprobeerd onder hun verantwoordelijkheid voor het gebeurde uit te komen."²² Ook staat in

---

¹⁷ Humanistisch Verbond, 1977, p. 11

¹⁸ Humanistisch Verbond, 1987, p. 21

¹⁹ Ibidem, p. 31

²⁰ Cramer, 1989

²¹ Ibidem, p. 9

²² Cramer, 1989, p. 14

deze publicatie een samenvatting van het congres in mei 1981. Het laatste standpunt in dit boekje dat betrekking heeft op milieu, impliciet, is een stuk uit 1986 over kernenergie.²³ Het Humanistisch Verbond is van oordeel dat de problemen rond het afvalvraagstuk bij kernenergie nog steeds niet voldoende zijn opgelost. De risico's die bij dit standpunt genoemd worden, hebben echter alleen betrekking op lichamelijke en geestelijke gezondheid en niet expliciet op milieu.

In de Socrateslezing van 1987 heeft de toenmalige voorzitter van het HV, Jan Glastra van Loon, het over aandachtspunten waar het HV zich op moet richten²⁴. Zijn visie is dat de strijd die het humanisme geleverd heeft tegen de christenen niet meer het centrale punt is waar het HV aandacht aan moet besteden. Volgens hem zijn er ontwikkelingen geweest en nog steeds gaande, die een veel grotere bedreiging vormen voor de mensheid. Hij noemt in de lijst bedreigingen die hij vervolgens opsomt 'de voortschrijdende verwoesting van ons natuurlijke milieu' als eerste.

2.5 AGB-cahiers

In 1991 werd door het hoofdbestuur van het HV een Adviesgroep Bezinning opgericht (AGB). Deze groep heeft een plan opgesteld dat resulteerde in vijf studiegroepen. Elke groep heeft een eindtekst geschreven, die in 1993 gebundeld zijn in de AGB-Cahiers²⁵. De cahiers gaan over de onderwerpen Europees burgerschap, marginalisering, milieu, zorg en opvoeding & onderwijs. "Alle vijf thema's die een bijzondere relevantie hebben voor het humanisme in Nederland."²⁶ Het idee achter deze cahiers was dat ze intensief gebruikt zouden worden bij een verdere bezinning binnen het HV en zijn diverse geledingen.

Het cahier over milieu is grotendeels een beschrijving van het ontstaan en de aard van de milieuproblemen en de manier waarop er, internationaal, door regeringen mee wordt omgegaan. Er is een enkele verwijzing naar de specifieke rol die humanisten zouden kunnen/moeten vervullen op dit gebied: "Behoud van een leefbaar milieu is een zaak van alle mensen op aarde, waaraan humanisten zich niet mogen onttrekken; des te minder, omdat humanisten zichzelf verantwoordelijk weten voor hun leven, zonder hulp van een bovennatuurlijke macht."²⁷ De auteurs presenteren daarnaast een humanistisch visie op de rol van de burgers bij het bestrijden van het milieuprobleem.

Als men wil voorkomen dat de wereldbevolking zich opnieuw een stabilisatie laat opdringen door ziekten, honger en oorlogen, dan zal besloten moeten worden tot een inperking van de bevolkingsgroei. Als er bovendien een redelijke kwaliteit van bestaan mogelijk moet zijn voor alle mensen op aarde, zal de wereldbevolking moeten afnemen, tot deze de draagkracht van de aarde niet meer te boven gaat. Dat zal velen jaren kosten. In de tussentijd zijn er drie groepen ontwikkelingen nodig:

- a. Ontwikkeling van wetenschappelijke kennis en de technische toepassingen daarvan, die niet de natuurlijke hulpbronnen uitputten maar de vorm hebben van kringloopprocessen.
- b. Ontwikkelingen in het overheidsbeleid en in de structuur van de samenleving. Effectieve technieken moeten sociaal aanvaardbaar zijn en de overheid kan hier voorwaarden voor scheppen.
- c. Ontwikkelingen in de mentaliteit van de burgers. Het is noodzakelijk dat milieu- en natuurwaarden worden verinnerlijkt en verbonden worden met andere waarden. Deze verinnerlijking moet tot uiting komen in een actievere rol van de burger. Het gaat dus ook om een cultuurverandering die uitmondt in actief burgerschap.²⁸

De benodigde culturele omslag vereist burgers die zich verantwoordelijk voelen voor het milieu. Daarvoor is kennis nodig en het gevoel zelf enige invloed op de gang van zaken te kunnen uitoefenen.²⁹

---

²³ Ibidem, p. 30

²⁴ Glastra van Loon, 1987

²⁵ Humanistisch Verbond, 1993

²⁶ Ibidem, p. 1

²⁷ Ibidem, p. 3

²⁸ Ibidem, p. 13 en 14

²⁹ Humanistisch Verbond, 1993, p. 19

De keuze tussen ecocentrisme en antropocentrisme wordt door de auteurs gezien als irrelevant (humanisme is niet hetzelfde als antropocentrisme) en achterhaald (ook het beleid van de overheid is niet meer uitsluitend gebaseerd op antropocentrische motieven).³⁰

2.6 Werken met waarden

De tweede versie van het Humanistisch Perspectief mag dan nooit een definitieve vorm hebben gekregen, in 2000 verscheen een enigszins vergelijkbare publicatie van het HV: *Werken met Waarden*, onder redactie van Marco Oostdijk.³¹ In dit boekje staan 21 agendapunten genoemd van het HV voor een 'humanere' 21ste eeuw. Hoofdstuk 4 van het boekje is getiteld "Matigheid als menselijke maat" en omvat vier agendapunten. Onder het eerste agendapunt van dit hoofdstuk zien we de bevolkingsomvang terug: "We voelen ons medeverantwoordelijk voor de opgave, de groei van de wereldbevolking in toom te houden".³² Dit omdat veel wereldproblemen (waaronder die op milieugebied) hun oorzaak vinden in de ongebreidelde bevolkingsgroei, aldus de toelichting. Het tweede agendapunt van dit hoofdstuk is duurzaamheid: "Vanuit het besef van verantwoordelijkheid voor onze omgeving dienen wij als westerlingen onze materiële levensstijl en onze maatschappelijke organisatie aan te passen. Kwaliteit gaat voor kwantiteit, immaterieel voor materieel. Het motto wordt: duurzaam en matig."³³ Volgens de toelichting vergt dit een ingrijpend leerproces dat start met het besef dat hulpbronnen en grondstoffen schaars zijn. Duurzaamheid is een waarde in zichzelf en tast alom erkende waarden aan, onder andere op het gebied van vrijheid, efficiency en recreatie. Grenzen aan gedrag moeten opnieuw gedefinieerd worden. Mensen en organisaties moeten verantwoordelijkheid nemen, ook al kent het duurzaamheidsdenken geboden en verboden. Zoals de titel van het hoofdstuk al aangaf: de menselijke maat wordt matigheid. 'De dieren' is het derde agendapunt wat in deze rij staat: "Onze medeverantwoordelijkheid geldt vanzelfsprekend ook voor het welzijn van dieren. We wijzen industriële exploitatie van dieren af. In ons gedrag tegenover en met dieren maken we bewuste keuzes. Het uitgangspunt is respect". De humanistische agendapunten zijn te ver doorgeslagen in de aandacht voor de mens, staat er in de toelichting, en de mens verwaarloost de planten en dieren steeds meer. Dierenmishandeling slaat steeds meer terug op de mens. Het vierde en laatste agendapunt in dit hoofdstuk is 'Het goede leven': "Een duurzame levensstijl draait, in de 21ste eeuw meer dan ooit, om kwaliteitsbewustzijn, consuminderen en onthaasting. We moeten ruimte maken voor minder hard werken, meer zorg en ontspanning."³⁴

---

³⁰ Ibidem, p. 15

³¹ Oostdijk, 2000

³² Ibidem, p. 41

³³ Ibidem, p. 42

³⁴ Ibidem, p. 43

Hoofdstuk 3 De visie van humanistische denkers op omgaan met milieu

3.1 Etienne Vermeersch

De Vlaamse filosoof Vermeersch heeft herhaaldelijk de milieuproblematiek behandeld in zijn lezingen. Zijn belangrijkste publicatie erover heeft hij gedaan in de vorm van het boek *'De ogen van de panda'* uit 1988.³⁵ Dit is een milieufilosofisch essay dat door de Stichting Leefmilieu is uitgebracht. Vermeersch geeft daarin zijn doordachte visie op het ontstaan van en de oplossing voor de milieuproblemen.

De visie van Vermeersch is dat reeds sinds het ontstaan van de mens als soort, deze een tweevoudige dynamiek vertoont heeft: een ononderbroken verbeteren van de techniek en een progressief uitzwermen naar nieuwe gebieden. Door deze dynamiek onderscheidt de mens zich wezenlijk van alle andere soorten.³⁶ Deze dynamiek werd in eerste instantie getemperd door een huiver tegenover het eigen kunnen, maar langzamerhand heeft die in het Westen plaats gemaakt voor zelfverzekerdheid en overmoed. In de 17de eeuw groeide de overtuiging dat men de rede kon en moest gebruiken om de natuur aan zich te onderwerpen en zo het lot van de mens te verbeteren. Hier ligt de oorsprong van het wetenschappelijk technologisch optimisme (WTO), zoals Vermeersch het noemt, dat zijn hoogtepunt bereikte in de jaren '60 van de vorige eeuw.³⁷ In diezelfde jaren '60 ontstonden reeds de eerste twijfels aan dit optimisme. Wetenschap bleek geen vrijblijvende activiteit meer. In het WTO heerst de overtuiging dat wetenschap en techniek zonder beperking en zonder vooraf bepaalde doelstelling moeten worden uitgebreid. Hieraan ten grondslag ligt de opvatting dat vooruitgang in de wetenschap, vooruitgang in de redelijkheid is. Werden er eerder aan de ontwikkeling van wetenschap geen grenzen gesteld, door de ontwikkeling van de kernwapens tijdens WOII werd wetenschap een ethische en politieke kwestie. Het besef drong door dat vooruitgang van wetenschap en techniek geen intrinsieke garantie biedt voor redelijkheid en menselijkheid, maar dat iedere stap op zijn eigen waarde moet worden getoetst en dat de criteria daarvoor moeten worden uitgedacht.³⁸ Ook groeide het vermoeden, onder andere door verschillende plaatselijke rampen, dat ook andere ontwikkelingstendensen beperkingen kenden. Door een aantal publicaties eind jaren '60 en begin jaren '70 ontstond het besef dat er grenzen zijn die men niet straffeloos kan overschrijden. Er is een limiet voor de aangroei van de wereldbevolking, voor het gebruik van grondstoffen en voor de verspreiding van vervuiling: er ontstond een eindigheidsbesef.³⁹ Dit besef dringt tot steeds meer mensen door, ook doordat de effecten niet meer alleen plaatselijk te merken zijn, maar wereldwijde bedreigingen vormen. Zoals Vermeersch het uitdrukt: "Het gaat om een ecologieprobleem. De mens moet deze aarde als één geheel benaderen, als een eindig systeem, waarin planten, dieren en mensen in een complexe interactie met zonnestraling, lucht, water en andere grondstoffen een samenhang vormen, en waarin storing van één van de componenten drastische gevolgen kan hebben voor het geheel."⁴⁰ Dit houdt in dat men de impact van zijn daden in een globaal kader moet zien: rekening houden met de lange-termijn gevolgen en met de gevolgen voor de hele aarde.⁴¹ Dit tezamen houdt vanzelfsprekend in dat de milieuproblematiek alleen opgelost kan worden als alle krachten gebundeld worden.

Vermeersch wijst geen schuldige aan voor het ontstaan van de milieuproblemen. De oorzaak is volgens hem de aard van de mens. Die aard is de bovengenoemde dynamiek die eigen is aan de mens als soort, die een bepaalde wijze van omgang met de natuur tot gevolg heeft gehad en die al sinds het ontstaan van de mens aanwezig is. Onder specifieke omstandigheden die op een bepaald moment in het Westen aanwezig waren, hebben door deze dynamiek de typisch westerse wetenschap, techniek en economie (het kapitalisme) zich kunnen ontwikkelen (het WTK-bestel), die tot de huidige situatie hebben geleid. Uitzonderlijk aan dit WTK-bestel is dat elk van de componenten een interne stuwkracht heeft, waar bovenop de dynamiek komt van hun onderlinge wisselwerking. Daarbij komen ook nog eens een aantal extra stuwkrachten die door het bestel zelf zijn voortgebracht.

---

³⁵ Vermeersch, 1988

³⁶ Ibidem, p. 11

³⁷ Ibidem, p. 12

³⁸ Ibidem, p. 19

³⁹ Ibidem, p. 13

⁴⁰ Ibidem, p. 17

⁴¹ Ibidem, p. 19

Het WTK-bestel is daarnaast uitzonderlijk efficiënt.⁴² Het bestel brengt echter risico's met zich mee. Het geheel is een autonoom voortrollend systeem waarbij niemand kan garanderen dat er aan het einde van het traject een doel wacht dat zinvol is voor mensen. Daarnaast kent het een tendens tot middel-doelomkering: de doelen van de mens zijn secundair ten opzichte van de middelenuitbreiding. De doelloosheid van het totaalsysteem wordt echter versluierd door de uiterste rationaliteit van de deelsystemen. Zodra specifieke doeleinden worden gesteld, biedt het WTK-bestel de meest rationele en efficiëntste aanpak.⁴³

De dynamiek van het WTK-bestel heeft ons als soort ontzettend veel voordeel opgeleverd. Door de technische en wetenschappelijke middelen zijn we er in het Westen in geslaagd in grote mate honger, lijden, ziekte en armoede te overwinnen. Hierdoor is ook de levensvisie van de mens veranderd. De overtuiging is gegroeid dat ieder individu recht heeft op zijn eigen geluk in het hier en nu en ieder wil dat ook realiseren. Geluk en welvaart zijn synoniem geworden aan deelhebben aan goederen die door de consumptiemaatschappij worden aangeboden.⁴⁴ Een ander gevolg van het WTK-bestel is de unificatie van de wereld. Het bestel verspreidt zich onontkoombaar over de hele wereld en heeft onder andere tot gevolg dat ook de normen en waarden naar elkaar toegroeien. Het besef van gelijkwaardigheid over de hele wereld wordt bijvoorbeeld groter. Derde wereldlanden willen ook deelhebben aan de Westerse welvaart en dat wordt in het Westen als een gerechtvaardigde wens gezien. Maar ook het spijzieke en milieuvriendelijke consumptiepatroon nemen ze daar mee over, dat de westerse consumptie kenmerkt.⁴⁵

Alles tezamen maakt dat het om praktische en ethische redenen onaanvaardbaar lijkt de groei van het WTK-bestel stil te leggen of te vertragen. Toch is er een onontkoombare noodzaak om dat wel te doen.⁴⁶ Op dit moment beginnen de nadelen van het bestel sterker te worden dan de voordelen. Het WTK-bestel sleurt de klassieke milieuproblemen (vervuiling, broeikaseffect, uitputting van natuurlijke hulpbronnen en grondstoffen) met zich mee. Het bestel heeft het natuurlijke evenwicht van energie- en grondstoffenverbruik en voordurende vernieuwing en recycling ontwricht. Het heeft de ontwrichtende 'mateloosheid' ingevoerd.⁴⁷ Een systeem als het WTK-bestel, dat door zijn structuur een ongebreidelde ontwikkelingstendens heeft, moet ooit eens te pletter lopen als het in een eindige wereld zoals de onze functioneert.⁴⁸ Als men kijkt naar de korte termijn is er geen vuiltje aan de lucht. Als men echter kijkt naar de lange termijn, is de toestand van de traditionele ecosystemen kritiek.⁴⁹

Vermeersch legt bij de oorzaak en dus ook de oplossing van dit probleem een grote nadruk op de bevolkingsexplosie die bevorderd wordt door het WTK-bestel.⁵⁰ Deze moet tot stilstand gebracht worden. Anders moet er afgestapt worden van de ethiek van de gelijkheid die zich juist door het WTK-bestel met onstuitbare kracht opdringt, want het blijkt momenteel al niet mogelijk om de hele wereldbevolking te voorzien van iets basaals als voedsel. De enige ethische maatregel om de bevolkingsgroei tot staan te brengen is het drastisch verlagen van de geboortecijfers. Hoe vervelend dergelijke maatregelen ook zijn, het kan nooit erger zijn dan wat ons anders te wachten staat, aldus Vermeersch. Daarnaast is een ombuiging van het westerse consumptiepatroon nodig tot een niveau waarvan de leefbaarheid binnen onze beschaving aantoonbaar is en dat ook ontwikkelingslanden kunnen bereiken zonder dat het ecosysteem verder in gevaar wordt gebracht. Dit consumptiepatroon kan niet anders dan gebaseerd zijn op een productie die zelf continu door kan gaan en waar dus niets wordt opgebruikt, de vervuiling niet toeneemt en het aantal soorten niet wordt gereduceerd.⁵¹

Centraal in de oplossing die Vermeersch ziet, staat een dubbele aanpassing. De eerste aanpassing is dat het uitgangspunt moet zijn dat iedere medemens recht heeft op hetzelfde verbruik van energie en grondstoffen en dat dat mogelijk is zonder het stationaire systeem aan te tasten. De tweede

---

⁴² Vermeersch, p. 28

⁴³ Ibidem, p. 29

⁴⁴ Ibidem, p. 34

⁴⁵ Ibidem, p. 36

⁴⁶ Ibidem, p. 37

⁴⁷ Ibidem, p. 48

⁴⁸ Ibidem, p. 30

⁴⁹ Ibidem, p. 39

⁵⁰ Ibidem, p. 39

⁵¹ Ibidem, p. 49

aanpassing is dat er geen behoeften aangekweekt worden die incompatibel zijn met het nieuwe systeem.⁵²

Vermeersch fundeert zijn milieuetiek niet op een waarde die nog 'uitgevonden' moet worden, maar op een uitbreiding van een bestaande waarde. Het gaat voor hem om een dubbele uitbreiding van het begrip naaste, waarmee hij het 'Samaritaanse' naaste-begrip bedoelt, een houding van medemenselijkheid.⁵³ De eerste uitbreiding is die naar de toekomstige mens toe. De medemenselijkheid moet ook toekomstige generaties omvatten. Ook zij zullen in dezelfde mate vatbaar zijn voor lijden en geluk als wijzelf. De tweede uitbreiding van het naaste-begrip richt zich op dieren (empathie). Het gaat niet om een algehele identificatie waarbij alle dieren als gelijke wezens moeten worden gezien, maar om het besef dat sommige dieren vormen van pijn en lijden kennen die vergelijkbaar zijn met wat er bij de medemens vastgesteld kan worden. In de opvoeding zou volgens Vermeersch een houding van respect voor de natuur aangeleerd moeten worden. Hij pleit er voor dat die houding inhoudt dat er gestreefd wordt naar helemaal geen schade aan dieren te veroorzaken, ook al kunnen sommige dieren niet lijden. Dit omdat het niet duidelijk is welke dieren wel of niet kunnen lijden en omdat het gewenst is een fijngevoeligheid te ontwikkelen die afkeer heeft van alle vormen van schade toebrengen. Dit heeft ook als voordeel dat het ook toegepast kan worden op menselijke cultuurproducten.⁵⁴

Tot slot pleit Vermeersch voor authentiek antropocentrisme dat stelt dat alle waarden, ook de 'intrinsieke', hun bron vinden in het feit dat waarde-erkennende wezens (uitsluitend mensen dus) ze toekennen. Daaruit volgt niet dat mensen zichzelf als hoogste doel moeten beschouwen.⁵⁵ Zonder dit antropocentrisme is een solide onderbouw voor een milieuetiek niet mogelijk. Juist dit antropocentrisme betekent dat we goed voor onze biosfeer moeten zorgen. De biosfeer is voorwaarde voor ons leven en welzijn en is dus voor ons een intrinsieke waarde waarvan wij het voortbestaan moeten verzekeren.⁵⁶

3.2 Van der Wal

Van der Wal was van 1978 tot 2002 hoogleraar Wijsbegeerte te Rotterdam aan de Erasmus Universiteit. Hij heeft een aantal publicaties op zijn naam staan die betrekking hebben op de milieuproblematiek. In 1989 heeft hij een bijdrage geschreven voor een bundel over 'De maakbaarheid der dingen'.⁵⁷ Hierin geeft hij aan dat de mens altijd, onder andere, een maker is geweest. Het milieuprobleem is volgens hem een grootschalig, onbedoeld en vaak onvoorzien neveneffect van menselijk ingrijpen.⁵⁸ Van der Wal ziet het als allereerste opgave van onze tijd, vooral met het oog op de milieuproblematiek, om tot een evenwichtiger opvatting van menszijn te komen, waarbij niet eenzijdig de nadruk op makend omgaan met de realiteit ligt, (...) maar waarbij verdrongen dimensies de plaats herkrijgen die zij verdienen.⁵⁹ Hij gaat uit van de gedachte dat "wanneer onze relatie tot de ons omringende natuurlijke werkelijkheid door een moment van partnerschap en solidariteit getekend is, die relatie daarmee tegelijk een morele dimensie heeft die het ons onmogelijk maakt het genadeloos exploiterende gedrag voort te zetten dat voor de technologische samenleving kenmerkend is".⁶⁰ In deze publicatie zijn de basiscontouren al te herkennen van zijn kerngedachte die hij in latere publicaties heeft neergezet.

In de periode 1993-1997 heeft hij een aantal publicaties geschreven waarvan de inhoud overeenkomt, voor zover het het onderwerp van dit onderzoek betreft.⁶¹ Van der Wal ziet het gangbare milieubeleid slechts als symptoombestrijding en dat is dweilen met de kraan open. Het milieuprobleem heeft zijn wortels namelijk op een zeer fundamenteel niveau in ons bestel. Het is geen min of meer toevallig bedrijfsongeval van de moderne samenleving, maar staat met de moderne leef- en denkwijze in nauw

---

⁵² Vermeersch, p. 50

⁵³ Ibidem, p. 53

⁵⁴ Ibidem, p. 57

⁵⁵ Ibidem, p. 60

⁵⁶ Ibidem, p. 63

⁵⁷ Achterberg, 1989

⁵⁸ Ibidem, p. 26

⁵⁹ Ibidem, p. 34

⁶⁰ Ibidem, p. 41

⁶¹ Wal, van der, 1993, 1996, 1997A en 1997B

verband en is er in voorgeprogrammeerd.⁶² Hij pleit allerm minst voor een loslaten van de moderniteit, maar wel voor een 'tweede Verlichting' die de eenzijdigheid van de eerste aan het licht brengt en corrigeert. Zo noemt hij als voorbeeld het vrijheidsconcept dat onopgeefbaar is.⁶³ Hij stelt in dat verband voor om de gesloten vrijheid (op zichzelf betrokken) vrijheid te verruilen voor een open vrijheid (betrokken op de ander en het andere).⁶⁴ De houding van de mens als één heersend subject tegenover een onderworpen en geëxploiteerd subject (de natuur), de gesloten vrijheid, is getotaliseerd geraakt. Door op deze manier te denken wordt er een raster over onze ervaringen geplaatst dat sterk vertekend en verdringend werkt.⁶⁵ Als er voor het milieuprobleem een oplossing is, dan ligt die (...) in een verandering van leef- en denkwijze.⁶⁶ Deze moderne leef- en denkwijze waarin het milieuprobleem is voorgeprogrammeerd, is samen te vatten in drie kernbegrippen: onttovering van de werkelijkheid, activisme en radicaal antropocentrisme.⁶⁷ Het eerste is een aanduiding van een opvatting inzake de realiteit, waarin ze is gereduceerd tot een ensemble van stomme, dode dingen, die strikt aan mechanisch-causale wetten gehoorzamen. Activisme gaat erom dat de mens actief gestalte geeft aan het eigen bestaan overeenkomstig eigen inzicht en wil. Daarmee komt hij buiten de natuur te staan voor zover het zijn geest of rede betreft. De mens wordt zo zelf de maat der dingen en alles wordt in perspectief geplaatst van het dienstbaar zijn aan de menselijke ontplooiing: radicaal antropocentrisme. Met deze drie tezamen valt iedere maatvoering voor zijn handelen weg en het moderne leven wordt dan ook gekenmerkt door mateloosheid. Deze dingen samen bieden geen enkele reden om de natuur te ontzien of grenzen aan het menselijke ingrijpen te stellen, tenzij het redenen van menselijk eigenbelang zijn.⁶⁸ Dit moderne denkkader moet bijgesteld worden. Het moet veranderen in de richting van een opvatting van de werkelijkheid waarbij deze weer ervaren wordt als in zichzelf betekenisvol en zich lenend tot een relatie van verstandhouding; een zelfopvatting waarin receptiviteit, openheid en respect voor het andere een wezenlijke plaats krijgen; en waarin tenslotte de mens zichzelf niet primair vanuit de tegenstelling tot niet-menselijke werkelijkheid, maar vanuit verbondenheid daarmee begrijpt. Dit moet geen constructie zijn, maar steunen in onze ervaring. Moderne literatuur, kunst en filosofie bieden daartoe alle aanleiding.⁶⁹

In 1999 heeft Van der Wal een artikel gepubliceerd in het tijdschrift *Rekenschap*, dat de nadruk legt op burgerschap en algemeen belang in relatie tot milieuproblematiek.⁷⁰ Hij pleit daarin voor een eerherstel van de notie algemeen belang, omdat ernstige maatschappelijke problemen, waaronder de milieudegradatie, onhandelbaar zijn binnen de gangbare liberale opvatting en praktijk van de politiek.⁷¹ Dit is zo omdat milieu een collectief goed is dat niet exclusief is en het marktmechanisme daarom niet slaagt daarin te voorzien. Collectief houdt hier in dat niemand er individueel verantwoordelijk voor is maar dat wel iedereen er belang bij heeft. De burger moet op zijn innerlijke motivatie worden aangesproken. De burger wordt dan een actieve participant aan het politiek-sociaal gebeuren, in plaats van een marionet die bespeeld wordt. Dit is veel effectiever, maar sluit ook veel beter aan bij een humanistische kijk.⁷²

3.3 Achterberg

Achterberg is milieufilosoof en heeft in het kader daarvan de milieuproblematiek veelvuldig bestudeerd. Hij heeft velerlei publicaties op zijn naam staan, veelal artikelen. Ook heeft hij deelgenomen aan de studiegroep die het AGB-cahier uit 1993 van het HV over humanisme en milieu heeft geformuleerd (zie hoofdstuk 2). De inhoud van dat cahier is deels ook terug te vinden in zijn bijdrage aan het de bundel 'Humanisme, theorie en praktijk', onder redactie van Paul Cliteur en Douwe van Houten.⁷³ Achterberg heeft in dit boek een hoofdstuk geschreven getiteld 'Milieucrisis en humanisme'. In dit hoofdstuk probeert Achterberg op een filosofisch doordachte manier

---

⁶² Wal, van der, 1997A, p. 5

⁶³ Wal, van der, 1996, p. 63

⁶⁴ Ibidem, p. 65

⁶⁵ Ibidem, p. 71

⁶⁶ Wal, van der, 1997A, p. 6

⁶⁷ Ibidem, p. 7

⁶⁸ Ibidem, p. 10

⁶⁹ Wal, van der, 1997A, p. 10

⁷⁰ Wal, van der, 1999

⁷¹ Ibidem, p. 251

⁷² Ibidem, p. 252

⁷³ Cliteur en Van Houten, 1993

uitgangspunten van de humanistische levensovertuiging te actualiseren en bij te stellen tegen de dreigende achtergrond van de milieucrisis.⁷⁴ Hij ziet technocratische oplossingen als onvoldoende, er is maatschappelijk-structurele verandering nodig alsmede mentaliteitsverandering. De nodige structurele aanpassingen moeten op basis van democratisch-politieke besluitvorming tot stand komen.⁷⁵ Hier is te zien dat in de visie van Achterberg mentaliteitsverandering noodzakelijk is, maar allerminst voldoende. De mentaliteitsverandering zou volgens hem, net als in het AGB-cahier van het HV, moeten uitmonden in actief burgerschap.⁷⁶ De oplossing van Achterberg voor de milieucrisis heeft daarmee een politiek karakter. "Voor het voeren van een serieus en effectief, op structurele veranderingen gericht milieubeleid, is een publieke en niet-vrijblijvende discussie over relevante waarden nodig. De discussie moet ook gevolgen hebben op politiek niveau. Daarnaast hebben we weerbare, verantwoordelijke en op de publieke zaak betrokken burgers nodig. Er dient een omslag te komen in onze democratische politieke cultuur, wil een culturele verandering in de richting van duurzaamheid, leefbaarheid en integriteit kans van slagen hebben".⁷⁷

Het politieke karakter van de oplossing van de milieuproblemen dat Achterberg voor ogen heeft, is ook duidelijk terug te zien in zijn 'Inleiding in de milieufilosofie'.⁷⁸ Hij schrijft ook hier dat volgens hem milieuproblemen collectieve problemen zijn. Er zijn grote aantallen individuen bij betrokken die er voor- en nadelen van kunnen ondervinden. Dit is de reden dat individuele bijdragen aan een oplossing niet doorslaggevend zijn. In veel gevallen zal daarom een gezaghebbende instantie of een overheid een belangrijke rol kunnen of moeten spelen in de coördinatie.⁷⁹ Eén van de zaken waar deze instantie voor zou moeten zorgen is een groene markteconomie in plaats van een kapitalistische markteconomie.⁸⁰ Hij schrijft hier echter ook dat blijvende oplossingen niet zonder medewerking van de betrokken individuen tot stand kunnen komen. Voorwaarde voor deze betrokkenheid is de cultuuromslag die ook deel uit maakt van de oplossing en moet leiden tot een andere houding tegenover de natuur.⁸¹ Politieke veranderingen en een andere houding van de burgers zijn twee dingen die elkaar beïnvloeden en hand in hand moeten gaan om tot een oplossing van de milieucrisis te komen.⁸²

Hoe beperkt de betekenis van mentaliteitsverandering ook is, aldus Achterberg, het valt te verwachten dat een humanisme dat aan overtuigingskracht heeft gewonnen door de uitdagingen van de milieucrisis intellectueel en creatief te verwerken, bij kan dragen aan de verdieping van het inzicht in wat nodig is voor verandering van onze samenleving in een mens- natuurvriendelijker richting.⁸³

Achterberg onderscheidt verschillende varianten van het zogenaamde ecologisch humanisme. Zijn eigen variant van ecologisch humanisme is expliciet ecocentrisch. Deze heeft hij in 1992 verwoord in zijn inaugurele rede bij de aanvaarding van het ambt als bijzonder hoogleraar in de humanistische wijsbegeerte aan de Wageningen Universiteit. Zijn leeropdracht is 'de relatie tussen mens en natuur'.⁸⁴ Het onderwerp van zijn rede is een beschouwing over de verhouding tussen modern, twintigste eeuws humanisme en ecocentrisme. Zijn stelling is dat modern humanisme en ecocentrisme verenigbaar zijn met elkaar en elkaar zelfs aanvullen.⁸⁵ Zijn definitie van ecocentrisme is dat de 'ecosfeer' centraal gesteld wordt in de beschouwing van de relatie tussen mens en natuur. De mens maakt hier inherent deel van uit en speelt in sommige opzichten er misschien zelfs een centrale rol in. Ecocentrisme impliceert in elk geval dat natuurlijke entiteiten intrinsieke waarde wordt toegekend, dat deze als doel op zichzelf dienen te worden behandeld. Dit ecocentrisme gaat in tegen antropocentrisme, dat impliceert dat alleen de mens intrinsieke waarde heeft.⁸⁶ De betekenis van de natuur heeft volgens Achterberg te maken met de zingeving van het menselijk bestaan: mensen verlangen er naar dat hun leven zin of betekenis heeft, dat het op één op andere manier opgenomen

---

⁷⁴ Cliteur en Van Houten, 1993, p. 436

⁷⁵ Ibidem, p. 436

⁷⁶ Ibidem, p. 437

⁷⁷ Ibidem, p. 438

⁷⁸ Achterberg, 1994.

⁷⁹ Ibidem, p. 3

⁸⁰ Ibidem, p. 210

⁸¹ Ibidem, p. 210

⁸² Ibidem, p. 211

⁸³ Cliteur en Van Houten, 1993, p. 439

⁸⁴ Achterberg, 1992

⁸⁵ Ibidem, p. 3

⁸⁶ Ibidem, p. 4

is een ruimer geheel en daarom ook van belang is. Vanuit de humanistische, niet-godsdiensstige visie, ligt het voor de hand om 'de natuur' te beschouwen als dat 'ruimer geheel'.⁸⁷ Hiervoor moet de natuur wel aan enkele noodzakelijke voorwaarden voldoen. De natuur dient een onafhankelijk geheel te zijn waar de mens deel van is. Daarnaast moet dat geheel zodanig zijn dat mensen zich erin kunnen herkennen (identificatie). Als laatste moet dat geheel onafhankelijk waardevol zijn. De reden voor de identificatie houdt in dat ook het object van identificatie een onafhankelijke, verder niet afleidbare waarde heeft die de identificatie passend doet zijn. Dit zou men de intrinsieke waarde van de natuur kunnen noemen. Wezenlijk is dat het object, de natuur, als van zich uit zo waardevol ervaren wordt dat de identificatie als passend wordt gevoeld.⁸⁸ Er zijn dus, met het oog op algemene zingevingsvragen, goede redenen het bestaan aan te nemen van een onafhankelijke en zelfstandig waardevolle natuur.⁸⁹ Dit is van belang om de relatie die de mens met de natuur heeft goed te kunnen bestuderen.

Een aantal jaren voor het verschijnen van zijn inaugurele rede heeft Achterberg in de bundel '*Natuur: uitbuiting of respect?*' een bijdrage geschreven over op welke morele gronden we ons kunnen beroepen om onze relaties met mensen in de toekomst morele inhoud te geven.⁹⁰ Het gaat hem erom duidelijk te maken rekening te houden met toekomstige generaties als het gaat om het veroorzaken van nadelige milieueffecten op lange termijn. Hij haalt daarvoor twee principes aan. Het eerste is het 'transfer-limiting principle': men behoort in het algemeen niet kosten die voortvloeien uit activiteiten waarvan men zelf voordelen plukt, eenvoudig over te dragen aan partijen die niet betrokken zijn bij de activiteit of er geen voordeel aan hebben. Dit principe kan uitgebreid worden naar het 'transfer principle': de wereld die we gebruiken en geëxploiteerd hebben, mogen we niet aan onze opvolgers in substantieel slechtere vorm overdragen dan wij haar ontvingen.⁹¹ Het tweede principe is het principe van equivalentie: de huidige generatie heeft de plicht het niet belangrijk onwaarschijnlijk te maken dat toekomstige generaties duurzaam een kwaliteit van leven hebben die even hoog is als de onze.⁹² Beide principes leveren de nodige vragen en problemen op. Achterberg wijst er dan ook op dat een ethische theorie uitgewerkt dient te worden die morele plichten van mensen die nu leven een fundamentele plaats geeft.⁹³

3.4 Wissenburg

Marcel Wissenburg is de opvolger van Wouter Achterberg als bijzonder hoogleraar humanistische wijsbegeerte aan Wageningen Universiteit. De inhoud van zijn inaugurele rede⁹⁴ heeft hij later grotendeels gepubliceerd in een artikel in het Tijdschrift voor Humanistiek⁹⁵. Beide publicaties hebben als onderwerp zijn poging de intrinsieke waarde van de natuur een gefundeerde basis te geven, sterker en gefundeerder (en daardoor van meer betekenis in de milieufilosofie en zeker voor humanisten) dan alleen een morele intuïtie. Intrinsieke waarde definieert hij als de waarde die onafhankelijk is van de voorkeuren of behoeften van wie of wat dan ook.⁹⁶ Wissenburg verwijst naar uitspraken van Simon Hailwood om de waarde van de natuur een fundament te geven.⁹⁷ Hailwood begrijpt de natuur als iets dat totaal anders is dan de mens, als het totaal andere. In zijn woorden bestaat de natuur uit onafhankelijke entiteiten en processen die onze doeleinden niet reflecteren. Dat maakt het mogelijk "die 'natuurlijke andersheid' te waarderen om zichzelf, om het anders zijn, als doel op zich". Ons eigen vermogen tot onafhankelijkheid, hoe beperkt ook, is één van onze eigenschappen die onszelf waardigheid verleent. Als we de onafhankelijkheid van de natuur niet zouden waarderen, zouden we ook onszelf niet serieus kunnen nemen. Op deze manier kan de morele intuïtie gered worden dat er dingen zijn die we niet met de natuur behoren te doen, zonder een beroep te doen op het begrip intrinsieke waarde.⁹⁸ De redding van deze intuïtie is nodig om te kunnen pleiten voor

---

⁸⁷ Ibidem, p. 9

⁸⁸ Ibidem, p. 11 en 12

⁸⁹ Ibidem, p. 15

⁹⁰ Achterberg, 1989

⁹¹ Ibidem, p. 87

⁹² Ibidem, p. 88

⁹³ Achterberg, 1989, p. 94

⁹⁴ Wissenburg, 2005A

⁹⁵ Wissenburg, 2005B

⁹⁶ Wissenburg, 2005A, p. 7

⁹⁷ Wissenburg, 2005B, p. 31

⁹⁸ Ibidem

principiële bescherming van de natuur. Elk ander soort argument laat zich uiteindelijk gebruiken om de natuur niet alleen te onderwerpen, maar ook volledig op te heffen.⁹⁹

3.5 Ecohumanism

Om behalve Nederlandse en Vlaamse denkers ook visies uit een ander deel van de wereld mee te nemen in dit onderzoek heb ik de bundel '*Ecohumanism*' bestudeerd, met bijdragen uit Amerika, Groot-Brittannië en Canada.¹⁰⁰ Alle auteurs, zo staat in het voorwoord, zijn praktiserende humanisten, maar dat wil niet zeggen dat ze allen dezelfde mening hebben. In het voorwoord staat dat de humanistische posities ronduit antropocentrisch zijn. 'Het menselijke leven in de kosmos is het primaire 'goede' en het verbeteren en in standhouden hiervan is altijd het doel. De bezorgdheid om de wetenschap dat huidige menselijke activiteiten risico's met zich meebrengen voor toekomstige generaties heeft niet zozeer te maken met 'gevaar voor de planeet', maar het 'gevaar voor het mensenras zelf'. Dit is terug te zien in alle bijdragen.¹⁰¹

De bijdragen variëren zeer in onderwerp en mening. Eén auteur, Rosenberg, heeft een zeer afwijkende mening van de rest. Hij beweert dat er niet zoiets als ecohumanisme kan bestaan, dat het een contradictie in zichzelf is. Hij omschrijft ecologie als een groene bamboe kooi. Dit doet hij omdat de mens volgens deze stroming, gebaseerd op de evolutietheorie van Darwin, gewoon een soort is als iedere andere en haar omgeving niet kan en zou moeten vernietigen en ook geen andere rol in het ecosysteem zou moeten innemen dan ze van nature heeft. Ecologie is op deze manier het geloof in de beperkte rol van de mens in het geheel van de biosfeer.¹⁰² Humanisme daarentegen, is gebaseerd op de ongelimiteerde krachten en mogelijkheden van de menselijke geest en het oneindige vergaren van informatie en kennis. Dit kan niet met elkaar samen gaan.¹⁰³ Volgens hem moeten we de biosfeer vervangen door een 'Noo-sphere'. Dit is een universum dat door de mens ontworpen is en onder de controle van de mens staat. Dit is een voor de hand liggende weg voor het humanisme om te behandelen, aldus Rosenberg.¹⁰⁴

Opvallend in deze 'non-theïstische' bundel is de roep van verschillende auteurs om esthetiek, sentiment, religieus bewustzijn dan wel mysterie in het humanisme op te nemen, naast de sterke nadruk op de wetenschap die er meestal centraal staat.¹⁰⁵ Een aantal van de bijdragen hebben de houding van de mens tot de natuur als onderwerp en roepen op tot het ervaren van de natuur om ons heen als meer dan alleen iets wat ons als middel kan dienen. De intrinsieke waarde van de natuur wordt een aantal keer, soms impliciet en soms expliciet, genoemd.¹⁰⁶ Er zijn echter ook een aantal bijdragen waar het milieu helemaal niet wordt genoemd en waarin het alleen over mensen gaat, zoals de bijdrage over 'wereldhonger'¹⁰⁷ en die over 'armoede bij ouderen'¹⁰⁸.

Waar ecohumanisme wordt genoemd, wordt het ook expliciet gezien als iets dat bij kan dragen aan het oplossen van de milieuproblemen. Schafer ziet het milieuprobleem als het allerbelangrijkste onderwerp voor humanisten om zich mee bezig te houden. Het milieu in stand houden heeft namelijk direct te maken met de mensheid zelf in stand houden.¹⁰⁹ Hij legt de oorzaak van de milieuproblemen bij de bevolkingsomvang en ecohumanisme zou de pogingen om die te beperken moeten ondersteunen.¹¹⁰ Ecohumanisme moet in de realiteit plaatsvinden, moet het stimuleren van kennis bevorderen en zorgen dat er een publieke dialoog op gang komt.¹¹¹ Veel van de bijdragen in deze bundel hechten belang aan de wetenschap bij het oplossen van de milieuproblematiek. Volgens Page is het echter de belangrijkste taak van humanisten om het geloof tegen te gaan dat de wetenschap

---

⁹⁹ Wissenburg, 2005A, p. 52.

¹⁰⁰ Tapp, 2002

¹⁰¹ Tapp, 2002, p. 17

¹⁰² Ibidem, p. 54

¹⁰³ Ibidem, p. 55

¹⁰⁴ Ibidem, p. 58

¹⁰⁵ Ibidem, p. 45, 158, 275, 294

¹⁰⁶ Ibidem, p. 41, 62, 144, 215, 266, 275, 294

¹⁰⁷ Ibidem, p. 116

¹⁰⁸ Ibidem, p. 177

¹⁰⁹ Ibidem, p. 129

¹¹⁰ Ibidem, p. 135

¹¹¹ Ibidem, p. 160

alle problemen wel op zal lossen.¹¹² Werner ziet de bijdrage van het humanisme in het feit dat ook bij milieuproblemen het eigenbelang van mensen een grote rol speelt en dat ecohumanisme een brede integratie van verschillende perspectieven mogelijk maakt.¹¹³

---

¹¹² Ibidem, p. 103

¹¹³ Ibidem, p. 200

Hoofdstuk 4   Samenvattende bespreking

4.1 Algemene opmerking

De besproken visies gaan allen uit van een probleem dat opgelost moet worden. Geen van de besproken denkers stelt ter discussie of er een probleem is en waarom de aantasting van het milieu een probleem is. Ethische vragen staan daardoor centraal. Dit heeft tot gevolg dat andere waarden en referentiekaders, zoals esthetiek en genieten van de natuur, buiten beschouwing blijven. Dat dit dus ook in dit onderzoek niet aan bod komt kan gezien worden als een tekortkoming van dit afstudeeronderzoek, maar zorgt wel voor een heldere afbakening van het onderzoeksgebied.

4.2 Visie Humanistische Verbond

Het is duidelijk dat het HV in de onderzochte periode niet het milieuprobleem en de vragen die daar bij kwamen kijken langs zich heeft neergelegd. De aandacht van het HV voor de milieuproblematiek is in deze periode aan veel veranderingen onderhevig geweest.

De hoeveelheid aandacht blijkt parallel gelopen te hebben aan de hoeveelheid aandacht die er in de maatschappij als geheel voor is geweest. In 1976, toen de hoeveelheid aandacht op zijn hoogtepunt was, vond het grootste congres plaats over de milieuproblemen van het HV. Zoals Carla van Baalen in 1994 opmerkte¹¹⁴, is in de jaren '80, toen in de hele maatschappij de aandacht voor milieuproblemen verdrongen werd door aandacht voor economische teruggang en de daarmee gepaard gaande werkloosheid, ook de aandacht van het HV daarvoor sterk verminderd. In de jaren '90 was het milieu een agendapunt als elk ander op de politieke agenda en was er maatschappelijk gezien ook maar af en toe extra aandacht voor. Zo ook bij het HV.

Het HV heeft geen duidelijke politieke invloed en gezien het relatief geringe aantal leden ook niet veel maatschappelijke. Dit betekent dat het HV, naast duidelijke standpunten innemen over actuele gebeurtenissen, zich vooral kan richten op het aansporen van haar eigen leden tot de voor de oplossing van het milieuprobleem benodigde gedragsveranderingen en voorbeeldstelling. Dit heeft ze dan ook gedaan. In 1976 werd voorbeeldstelling als genoeg voorwaarde gezien om een andere samenleving te bewerkstellings waarin mensen milieuvriendelijker handelen. Verder wordt er gesproken over een mentaliteitsverandering en een overheidsbeleid op het gebied van milieubeleid. De toon van deze maatregelen is op dat moment vrijblijvend, met vertrouwen dat het zo vanzelf goed komt. In 1981 klinkt de roep vanuit het HV voor overheidsoptreden veel krachtiger. Ook de benodigde mentaliteit- en gedragsverandering wordt steeds sterker geformuleerd.

Helaas is de hoeveelheid aandacht van het HV, zoals eerder gezegd, voor de milieuproblemen de afgelopen jaren niet groot geweest. Zeer recent is echter de werkgroep 'Humanisme en milieu' opgericht en binnenkort verschijnt er daarom een themanummer 'Humanisme en milieu' van het Tijdschrift voor Humanistiek. De werkgroep moet zich uiteraard nog bewijzen, maar het is misschien wel een teken waar hoop uit geput kan worden voor de toekomst.

4.3 Antropocentrisme/extrinsieke waarde van de natuur versus ecocentrisme/intrinsieke waarde

Hoewel de begrippen niet noodzakelijk aan elkaar verbonden zijn, is het mijn inziens gerechtvaardigd om antropocentrisme en extrinsieke waarde van de natuur op deze plaats aan elkaar te koppelen. Beide begrippen stellen de mens centraal, de ene als doel, de ander als degene die waarde toekent. Voor het begrippenpaar ecocentrisme/intrinsieke waarde geldt iets vergelijkbaars. Deze stellen beide de natuur centraal als datgene wat op zichzelf waardevol is. De twee begrippenparen zijn bij alle besproken humanistische denkers teruggekomen.

Het HV heeft in de onderzochte periode een verschuiving doorgemaakt van antropocentrisch naar ecocentrisch. Vermeersch noemt zijn standpunt noodzakelijk antropocentrisch, maar geeft daarbij wel aan dat de mens niet het hoogste doel is. De standpunten van Achterberg en Wissenburg zijn expliciet ecocentrisch. De bundel van Tapp pretendeert antropocentrisch te zijn, maar een aantal bijdragen

---

¹¹⁴ Van Baalen, 1994.

daarin roepen juist op tot ecocentrisch denken en vinden de intrinsieke waarde van de natuur onbetwistbaar. Van der Wal is niet uitgesproken ecocentrisch, maar ziet in het radicale antropocentrisme één van de oorzaken van de milieuproblemen.

Samenvattend is het mogelijk te zeggen dat oplossingen voor het milieuprobleem over het algemeen uitgaan van een noodzakelijk ecocentrisch wereldbeeld waarin de natuur intrinsieke waarde heeft. Dit hangt uiteraard sterk samen met de benodigde mentaliteitsverandering waar de volgende paragraaf over gaat.

De auteurs van de AGB-cahiers hebben het onderscheid tussen ecocentrisme en antropocentrisme overigens achterhaald en irrelevant genoemd. Irrelevant omdat humanisme niet hetzelfde is als antropocentrisme en achterhaald omdat ook de overheid haar keuzes baseert op meer dan antropocentrische motieven. Totdat echter de hele wereld doordrongen is van de noodzaak van ecocentrisme, lijkt het mij echter noodzakelijk dit onderscheid niet direct overboord te gooien.

4.4 Mentaliteitsverandering

Om te komen tot een collectief ecocentrisch wereldbeeld is een mentaliteitsverandering nodig bij mensen. Dit zeggen ook, zonder uitzondering, de denkers die aan bod zijn gekomen. Van de Wal ziet de huidige mentaliteit zelfs als de oorzaak van het milieuprobleem: de moderne werkelijkheidsopvatting moet veranderen in de richting van een opvatting van de werkelijkheid waarbij deze weer ervaren wordt als in zichzelf betekenisvol en zich lenend tot een relatie van verstandhouding; een zelfopvatting waarin receptiviteit, openheid en respect voor het andere een wezenlijke plaats krijgen; en waarin tenslotte de mens zichzelf niet primair vanuit de tegenstelling tot niet-menselijke werkelijkheid, maar vanuit verbondenheid daarmee begrijpt. Vermeersch zegt iets vergelijkbaar met zijn notie van medemenselijkheid, welke hij uit wil breiden tot toekomstige generaties en dieren. Het HV legt de nadruk op minder consumeren, daarbij voorop stellend dat het gaat om de kwaliteit van leven en niet om de kwantiteit van goederen. Achterberg ziet hier een punt waarop het humanisme bij kan dragen aan de oplossing van de milieuproblemen: het valt te verwachten dat een humanisme dat aan overtuigingskracht heeft gewonnen door de uitdagingen van de milieucrisis intellectueel en creatief te verwerken, bij kan dragen aan de verdieping van het inzicht in wat nodig is voor verandering van onze samenleving in een mens- en natuurvriendelijker richting. Ook Page (uit de bundel van Tapp) ziet hier een rol weggelegd voor het humanisme: om het geloof tegen te gaan dat de wetenschap alle problemen wel op zal lossen.

Mentaliteitsverandering is volgens Achterberg (en anderen) alles behalve voldoende voor een oplossing. Een deel van de oplossing zijn politieke veranderingen. Daarover meer in de volgende paragraaf.

4.5 Overheidsbeleid

Net als mentaliteitsverandering, komt de noodzaak van (een ander) overheidsbeleid op het gebied van milieu, aan bod in alle besproken visies. Van der Wal noemt het huidige milieubeleid 'dweilen met de kraan open'. Volgens hem is de burger nu iemand die bespeeld wordt als een marionet, terwijl hij juist een actieve participant zou moeten zijn in het politiek-sociaal gebeuren. Dit is volgens hem effectiever en humanistischer. Hij acht verandering in de gangbare liberale opvatting en praktijk van de politiek noodzakelijk omdat het marktmechanisme er nooit in zal slagen in een oplossing van de milieudegradatie te voorzien. Dit komt omdat het milieu een collectief goed is. Ook Achterberg pleit voor een mentaliteitsverandering richting actief burgerschap en een omslag in de democratische politieke cultuur richting duurzaamheid. Hij wil een groene markteconomie in plaats van een kapitalistische markteconomie. Vermeersch acht het noodzakelijk dat het WTK-bestel vertraagd of stilgelegd wordt. Het HV wil ook meer overheidsbeleid, bijvoorbeeld maatregelen als 'de vervuiler betaalt'.

Milieubeleid van de overheid kan op ontzettend veel manieren. Uit het bovenstaande volgt als eerste dat de overheid het kapitalistische marktmechanisme zou kunnen ombuigen naar een meer duurzame variant. Daarnaast kan ze een belangrijke rol spelen in de mentaliteitsverandering door middel van voorlichting. Een derde mogelijke rol is om subsidies en belastingen in te stellen waardoor milieuvriendelijk gedrag wordt gestimuleerd, zowel van bedrijven als van particuliere consumenten.

4.6 Overbevolking en milieuproblemen

In deze laatste paragraaf komt aan bod wat de meeste denkers die bestudeerd zijn als eerste oorzaak noemen van de milieuproblemen: er leven te veel mensen op deze aardbol. De aarde is eindig in oppervlakte en hulpbronnen, terwijl de bevolkingsgroei ongelimiteerd lijkt te zijn. Het aantal geboortes is niet eens zozeer toegenomen, maar het sterftecijfer is enorm gedaald. Mensen leven langer door de gestegen welvaart. Vermeersch is echter de enige die expliciet zegt dat het geboortecijfer omlaag moet. Geboortebeperking is natuurlijk ook een gevoelig punt voor mensen. Hebben we niet allemaal het recht om kinderen te krijgen als we die willen? Is dat niet één van de dingen die zin geven aan het leven? Hoe humanistisch is het om te opperen dat aan die vrijheid beperkingen opgelegd worden?

Op deze vragen wordt in het volgende hoofdstuk ingegaan. In dat hoofdstuk worden de beschreven visies op het milieu en de oplossingen voor het milieuprobleem geïntegreerd met het doel een voorzichtige aanzet te geven tot een humanistische oplossing van het milieuprobleem.

Hoofdstuk 5 Een humanistische oplossing van het milieuprobleem?

In dit hoofdstuk zoek ik op basis van het vorige hoofdstuk naar een voorzichtige aanzet voor een humanistische oplossing van het milieuprobleem. Ik heb niet de illusie dat ik in dit afstudeeronderzoek een volledige oplossing aan kan dragen, maar ik probeer een kader te schetsen. Ook gaat het het doel van deze scriptie te buiten om in te gaan op de vraag waarom dit nu een humanistische oplossing is en waarom andere oplossingen dat ook of juist niet zijn. Ik noem deze aanzet humanistisch omdat het is gebaseerd op een aantal humanistische denkers. De tijd dringt voor het milieuprobleem. Het is als een olietanker: als je nu begint met remmen, zal het nog een tijdje duren voor het tot stilstand komt. Om nergens tegen aan te botsen moet je dus op tijd beginnen met remmen. De effecten van de milieuproblemen zijn op dit moment nog niet rampzalig voor het mensenras als geheel, maar bepaalde vormen van aantasting zijn moeilijk of helemaal niet terug te draaien als ze eenmaal een bepaalde grens zijn gepasseerd. Maar waar zitten de remmen van het milieuprobleem? Hoe zien ze eruit?

Vermeersch heeft opgemerkt dat het WTK-bestel, met zijn voortrollende wetenschap, kapitalisme en technologie, zo hardnekkig is omdat het zo ontzettend efficiënt is. Als je duidelijke doelen creëert heeft dit bestel de beste en snelste methode om die te bereiken. Aangezien de tijd dringt voor het milieuprobleem, lijkt voor de korte termijn de beste maatregel om het WTK-bestel in te zetten voor het doel de milieuproblemen op te lossen. Op langere termijn kunnen dan de benodigde cultuuromslag en politieke veranderingen plaatsvinden zoals die eerder naar voren zijn gekomen in dit onderzoek.

Er heerst een hardnekkig misverstand in de Westerse samenleving. Dit is het idee dat maatregelen die het milieu beschermen banen kosten en ten koste gaan van winst van bedrijven.¹¹⁵ Dit idee klopt echter niet als men zich richt op de lange termijn. De technologie om schoner te produceren en schonere auto's te maken (de twee meest vervuilende zaken in onze samenleving) bestaat al lang. Basisidee ervan is dat je minder doet met meer efficiëntie. De enkele bedrijven die dit in de praktijk brengen, doen dit met meer winst dan voorheen. Deze milieuvriendelijkere processen zijn arbeidsintensiever en scheppen dus juist meer banen dan de huidige gangbare productieprocessen. Vraag is waarom niet elk bedrijf dit nastreeft. Dit komt door tekortkomingen in het marktmechanisme. De markt is niet zo doorzichtig als altijd wordt aangenomen, mensen worden niet betaald voor efficiëntie, de prijs voor het ecosysteem wordt vaak onderschat en er heerst geen principe van 'de vervuiler betaalt'. De maatschappij en toekomstige generaties als geheel betalen op dit moment de kosten: luchtvervuiling, hogere ziektekosten, etc.¹¹⁶ Behalve deze tekortkomingen van het marktmechanisme speelt ook mee dat er vaak, zeker in beursgenoteerde bedrijven, alleen naar de korte termijn wordt gekeken. Illustratief voorbeeld hierbij is het recente conflict in Nederland rond het bedrijf Stork waar de rechter uitspraak heeft moeten doen omdat er een belangenconflict was tussen het bestuur en de aandeelhouders. In beursgenoteerde bedrijven is de macht over bedrijven in handen van een bestuur en raad van commissarissen en van aandeelhouders. In de meeste landen zijn aandeelhouders vaak zogenaamde 'hedgefondsen'. Dit zijn investeerders die een bedrijf overnemen en zo snel mogelijk zo veel mogelijk winst willen maken en vervolgens het bedrijf weer verkopen. Wat daarna het lot van het bedrijf en de werknemers is, is voor hen niet van belang. Dit zorgt voor een beleid dat alleen gericht is op de korte termijn. In Nederland, net als in Duitsland en Scandinavië, is er echter nationale wetgeving waardoor de raad van commissarissen een bredere taak heeft en ook let op de belangen van de werknemers en de samenleving als geheel. Daardoor denken ze meer op de lange termijn. Ze zijn erbij gebaat dat het bedrijf blijft bestaan en er goede voorzieningen zijn voor de werknemers. Dit bestuur en de raad van commissarissen worden echter gecontroleerd door de aandeelhouders. De belangen van het bestuur en de aandeelhouders kunnen dus met elkaar in conflict komen, zoals nu bij Stork het geval was. Om het milieu te beschermen moet wereldwijd een evenwichtige machtsverdeling tussen bestuur en aandeelhouders komen, zodat niet zozeer naar de korte termijn gekeken wordt, maar juist naar de lange termijn. Pas dan zullen de benodigde maatregelen genomen worden die zowel goed zijn voor het milieu als voor de winst en de werkgelegenheid.

Ingrijpen van de overheid is nodig om het WTK-bestel in te zetten voor een schoner milieu. Belangrijk aandachtspunt is dat het hier niet gaat om de lokale overheid, maar (voor Nederland) om de Europese. Lokale overheden krijgen steeds minder macht en steeds meer regelgeving is

---

¹¹⁵ Hertsgaard, 1998, p. 299

¹¹⁶ Ibidem, p. 302

internationaal vastgelegd. Een voorbeeld hiervan is de 'Sport Utility Vehicle'. Deze 'hippe' terreinwagens met vierwielaandrijving is een overbodige, grote vervuiler in een land als Nederland. Toen de Nederlandse overheid maatregelen wilde nemen om dit voertuig te verbieden, werd dit verhinderd door Europese regelgeving. Het zou in strijd zijn met het principe van de vrije markt. De internationale overheid is de enige die een hele branche kan stimuleren om milieuvriendelijker te produceren. Eerste stap daarbij is voorlichting door voorbeeldstelling. Als bedrijven weten dat milieuvriendelijker produceren geen banen en geld kost, maar zelfs beide kan opleveren, is aan de belangrijkste voorwaarde al voldaan. Vervolgens kunnen subsidies gegeven worden aan milieuvriendelijke zaken en belastingen geheven worden over milieuvervuilende zaken. Als dit geleidelijk wordt ingevoerd kan iedereen er aan wennen en zal het weinig problemen opleveren.

Tot zover maatregelen voor de korte termijn voor de rijke westerse landen met een WTK-bestel. Op lange termijn is een mentaliteitsverandering en cultuuromslag nodig, volgt uit dit onderzoek. Mensen vinden milieu belangrijk, maar ze hebben het idee dat het iets is wat pas op lange termijn speelt.¹¹⁷ Ze hebben niet in de gaten dat het milieuprobleem vergelijkbaar is met een olietanker en dat er nu al op de remmen getrapt moet worden om op langere termijn een botsing te voorkomen. Zoals in Nederland te zien was in de jaren '80, zijn problemen op korte termijn, in dit geval dreigende werkloosheid, iets wat aandacht voor milieuproblemen makkelijk verdringt. Als je bedenkt dat bijna een zesde deel van de wereldbevolking onder zeer armoedige omstandigheden leeft¹¹⁸, is het duidelijk dat armoede een probleem is dat tegelijkertijd met de ontwikkeling van de bovengenoemde technologie aangepakt moet worden. Eerder kan er geen wereldwijde aandacht zijn voor het milieu. De rijkere landen moeten de arme landen helpen om tot eenzelfde schone technologie te komen die volgens dit plan op korte termijn gemeengoed zal worden in die rijke landen. Met die technologie wordt ook de benodigde mentaliteitsverandering verspreid over de rest van de wereld. Die mentaliteitsverandering heeft goede gronden om te slagen. Bewezen is dat mensen niet gelukkiger worden door steeds meer te consumeren.¹¹⁹ Bij de ervaring dat het gekochte materiele goed niet gelukkig maakt, gaan mensen verlangen naar nog meer materiele goederen, met het idee dat dat gelukkig maakt. De overheid kan een rol spelen dit misverstand door voorlichting inzichtelijk te maken en zaken die stimuleren tot overmatig consumeren, zoals reclame, aan banden te leggen. Al op school moeten kinderen bewust worden gemaakt van hun ecologische voetstap, het besef dat we niet meer van onze planeet moeten gebruiken dan het deel wat ons toekomt als we alles eerlijk over alle mensen verdelen.¹²⁰ Tegelijkertijd met de bewustmaking dat je niet gelukkig wordt van materiële goederen, kan ook de bewustmaking plaatsvinden van wat het voor de aarde betekent als je, zeker in de westerse wereld met de huidige milieubelasting, een nieuwe wereldbewoner produceert. Op die manier worden mensen bewuster in hun keuze om kinderen te krijgen. Ook voor dit onderdeel van de oplossing van het milieuprobleem geldt dat belasting geheven wordt op milieubelastende zaken, en subsidies gegeven kunnen worden voor milieuvriendelijke zaken.

Omdat de omvang van de wereldbevolking als één van de grootste oorzaken wordt gezien van het milieuprobleem, zal bijvoorbeeld de kinderbijslag afgeschaft moeten worden. De vraag is echter of dit genoeg is om het geboortecijfer omlaag te brengen. Mary Warnock heeft de vraag onderzocht of het krijgen van kinderen een recht is. Haar antwoord is dat zowel in juridisch als moreel opzicht er geen basis is om te beweren dat het krijgen van kinderen een recht is.¹²¹ Dit is opvallend, want ze haalt zelf artikel 16 aan van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens: 'Men and women of full age, without any limitation due to race, nationality or religion, have the right to marry and found a family'. Zij interpreteert dit artikel echter zo dat het niet gaat om het recht op het stichten van een familie, maar dat elk mens dezelfde rechten heeft. Het is echter vaak juist wel geïnterpreteerd als het recht om kinderen te krijgen. Dit artikel zorgt er voor dat de overheid geen restricties kan stellen aan het aantal kinderen dat mensen krijgen. Waarschijnlijk is dit ook niet nodig om het aantal kinderen dat mensen krijgen omlaag te brengen vanwege het verschijnsel 'demographic transition'. Bij een lagere welvaart is het krijgen van veel kinderen een soort 'sociale voorziening' voor mensen als ze oud worden en zelf niet meer voor hun voedsel kunnen zorgen. Stijgt de welvaart echter, dan is die sociale voorziening geregeld (via sparen, verzekeringen dan wel door de overheid) door de overheid en zijn geboortebepalende maatregelen toegankelijk voor iedereen. Op dat moment blijken mensen zonder een enkele stimulering minder kinderen te nemen.

---

¹¹⁷ Ibidem, p. 290

¹¹⁸ Ibidem, p. 46

¹¹⁹ De Geus, 2003, p. 177

¹²⁰ De Geus 2003, p. 178

¹²¹ Warnock, 2002, p. 109

*I can hardly imagine living without hope,
As for the future of the world, there is a colourful spectrum of possibilities,
from the worst tot the best.
What will happen, I do not know.
Hope forces me to believe that those better alternatives will prevail, and above all it
forces me to do something to make them happen.*

Vaclav Havel

Literatuurlijst

- 1989 Achterberg W., *Natuur: uitbuiting of respect? Natuurwaarden in discussie*, (Kampen, 1989).
- 1992 Achterberg W., *Humanisme zonder arrogantie: modern humanisme en ecocentrisme*, (Wageningen, 1992).
- 1994 Achterberg W., *Samenleving, natuur en duurzaamheid: een inleiding in de milieufilosofie*, (Assen, 1994).
- 1994 Baalen C. van, *Hoe houden we onze wereld leefbaar?* In: *Rekenschap*, 1994 nr. 3 p 169-176.
- 1993 Cliteur P. en Houten D. van (red.), *Humanisme, Theorie en Praktijk*, (Utrecht, 1993) p 435-447.
- 1989 Cramer I., *Tien jaar standpunten&uitspraken van het Humanistisch Verbond 1979-1989* (Utrecht, 1989).
- 1998 Hertsgaard M., *Earth Odyssey: Around the world in search of our environmental future*, (1998, New York).
- 1975 Humanistisch Verbond, *Verslagboek Nationale Ekologie-Conferentie 8 en 9 februari 1975 Rotterdam*, (Utrecht, 1975).
- 1977 Humanistisch Verbond, *Humanistisch Perspectief: Maatschappelijke doeleinden*, (Utrecht, 1977).
- 1980 Humanistisch Verbond, *Om een leefbare toekomst; discussie- en documentatiecahier*, (Utrecht 1980).
- 1987 Humanistisch Verbond, *Humanistisch Perspectief: Ontwerpstellingen met Toelichtingen, versie januari 1987*, (Utrecht 1987).
- 1993 Humanistisch Verbond, *AGB-cahier Humanisme en Milieu* (Utrecht, 1993).
- 1989 Glastra van Loon J., *Mensen, van nature cultuurwezen - humanisme en levensstijl, Vierde Socrateslezing*, gevonden op 13 juli 2006 op het WWW: www.human.nl.
- 2003 Geus M. de, *The end of over-consumption: Towards a lifestyle of moderation and self-restraint*, (Utrecht, 2003).
- 2002 Tapp R. B.(editor), *Ecohumanism*, (New York, 2002).
- 2000 Oostdijk M, *Werken met waarden, Levenskunst en maatschappelijke betrokkenheid in de 21ste eeuw*, (Amsterdam, 2000).
- 1988 Vermeersch E., *De ogen van de panda, een milieufilosofisch essay* (Antwerpen, 1988).
- 1993 Wal G. A. van der, Hogendoorn R. M., *Natuur of milieu: filosofische overwegingen bij milieu en beleid*, (1993, Rotterdam).
- 1996 Wal G. A. van der, *De omkering van de wereld, Over achtergronden van milieucrisis en zinloosheidbesef*, (1996, Baarn).
- 1997A Wal G. A. van der., *Het milieu geeft te denken, filosofische noties bij een urgent maatschappelijk probleem*, In: *Filosofie jrg 2 1997 nr.2 p. 4-12*.
- 1997B Wal G. A. van der, *De halvering van het wereldbeeld, het andere gezicht van de moderniteit* (1997, Rotterdam).
- 1999 Wal G. A. van der, *Burgerschap, algemeen belang en milieuproblematiek*. In: *Rekenschap*, 1999 p. 243-253.
- 2002 Warnock M., *Making Babies: Is there a right to have children?*, (New York, 2002).
- 2005A Wissenburg M. L. J., *Plastic bomen, plastic mensen*, In: *Tijdschrift voor Humanistiek nr. 23, oktober 2005*, p. 25-33.
- 2005B Wissenburg M. L. J., *Mens, natuur en onderwerping: een humanistisch perspectief op de intrinsieke waarde van de natuur*, (Wageningen, 2005).